

พัฒนาการของศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช

ปริษา นุ่นสุข

๑. ความนำ

วัตถุประสงค์ของการศึกษาพัฒนาการของศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชนี้ เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของศิลปวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับศิลปวัฒนธรรมอันได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ ชุมชนโบราณ โบราณวัตถุ โบราณสถาน สระน้ำโบราณ จารึก และเอกสารประเภทอื่นๆ นอกจากนี้ได้ศึกษาถึงอิทธิพลของพราหมณ์ที่มีต่อวิถีชีวิตของชาวนครศรีธรรมราช ทั้งในด้านความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพราหมณ์ และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพราหมณ์ และศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชกับพราหมณ์ในราชสำนัก

ในการศึกษาค้นคว้านี้ได้แบ่งวิธีการศึกษาออกเป็น ๒ ขั้นตอน คือ ขั้นตอนที่แรกเป็นการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยอาศัยการสำรวจข้อมูลจากภาพถ่ายทางอากาศ แผนที่ แผนที่ภาพถ่ายเขียน โบราณวัตถุสถาน การสังเกต การสัมภาษณ์ และเอกสารแล้วบันทึกข้อมูลเหล่านั้น

บทความนี้แปลและปรับปรุงจากบทความเรื่อง "Traces of Ancient Brahmana Communities in Nakhon Si Thammarat" ซึ่งผู้เขียนเป็นผู้เสนอในการประชุมระดับนานาชาติ คือ The Research Conference on Early Southeast Asia, Silpakorn University and The British Institute in South East Asia, Bangkok and Nakhon, April 8-13, 1985.

เป็นลายลักษณ์อักษร ภาพถ่ายเส้น แผนผัง ภาพถ่าย ภาพนิ่ง และแถบบันทึกเสียง ชั้นที่สอง เป็นการศึกษาวิเคราะห์ โดยแยกแยะและจัดหมวดหมู่ของข้อมูลตามวิธีการทางโบราณคดี แล้วศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลแต่ละประเภทตามวิธีการทางโบราณคดี

๒. ภูมิหลังของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช

ด้วยวิวัฒนาการอันยาวนาน ของนครศรีธรรมราชท่ามกลางสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาทางอารยธรรมและวัฒนธรรม ทำให้นครศรีธรรมราชพัฒนาอารยธรรมได้อย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์^๑

ก่อนที่หลักฐานทางด้านโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ จากอินเดียจะปรากฏในบริเวณนครศรีธรรมราช และศาสนานี้จะหยั่งรากลงอย่างมั่นคงในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ นั้น นครศรีธรรมราชได้มีชุมชนที่มีพัฒนาการสูงอยู่ก่อนแล้ว ชุมชนเหล่านั้นมีความเชื่อดั้งเดิมและมีวิถีชีวิตที่เป็นของตนเองอยู่แล้วเช่นกัน ดังที่ปรากฏจากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในบริเวณนี้

แต่เมื่อชุมชนโบราณในบริเวณนี้ได้รับอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์เข้ามา ก็ผสมเอาความเชื่อดั้งเดิมที่ตนมีอยู่กับความเชื่อในศาสนาพราหมณ์เข้าด้วยกันอย่างกลมกลืน ทำให้พัฒนาการทางอารยธรรมที่รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์เจริญรุ่งเรืองอย่างมาก ดังที่ปรากฏหลักฐานต่างๆ ที่เกี่ยวกับร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์อย่างมากภายในนครศรีธรรมราช หลักฐานดังกล่าวนี้มีทั้งหลักฐานทางด้านโบราณคดี หลักฐานทางด้านเอกสาร และอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชที่ปรากฏอยู่ในรูปแบบต่างๆ เช่น ความเชื่อ พิธีกรรม และตระกูลพราหมณ์ เป็นต้น

๓. โบราณวัตถุที่เกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช

โบราณวัตถุหรือประติมากรรมโดยเฉพาะรูปเคารพที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ที่ค้นพบในนครศรีธรรมราช ส่วนใหญ่ค้นพบในเขตอำเภอเมือง รองลงมาได้แก่อำเภอสิชล ท่าศาลา และพรหมคีรี ตามลำดับ อำเภอที่ค้นพบน้อยที่สุด คือ อำเภอขนอม ส่วนอำเภออื่นๆ ยังไม่มีการค้นพบ

^๑ ดูแผนที่ท้ายบทความประกอบ

ประติมากรรมที่ค้นพบมีทั้งหมด ๙ ประเภท (รวม ๖๔ ชิ้น) ประเภทที่ค้นพบมากที่สุดคือ โยนิ^๑ รองลงมาได้แก่ ศิวลึงค์^๒ พระวิษณุ (นารายณ์) พระพิฆเนศวร ตามลำดับ และที่ค้นพบน้อยที่สุดคือ พระศิวนาฏราช พระอูมา พระพรหม พระหริหระ และหงส์ เป็นที่น่าสังเกตว่าเทวรูปพระศิวะ (อิศวร) ที่เป็นรูปมนุษย์นั้นพบเพียงชิ้นเดียวเท่านั้น คือ พระศิวนาฏราช ทำด้วยสำริด และเทวรูปชิ้นนี้มีอายุรุ่นหลังมาก คือ ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓

ประติมากรรมที่มีอายุสูงสุดคือ พระวิษณุ ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ อันนับว่าเป็นประติมากรรมที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยและภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนประติมากรรมที่มีอายุต่ำสุดคือ พระศิวนาฏราชและพระอูมา มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ ประติมากรรมที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ ได้ค้นพบในปริมาณสูงสุด รองลงมาคือประติมากรรมที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔, ๑๑-๑๒, และ ๒๒-๒๓, ๑๒-๑๓ และ ๑๕-๑๖ ตามลำดับ และช่วงที่พบน้อยที่สุดคือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐, ๑๐-๑๑, ๑๘, และ ๑๙-๒๐

วัสดุที่ใช้ในการสร้างสรรคประติมากรรมเหล่านี้มีเพียง ๔ ประเภทเท่านั้น คือ ศิลา, สำริด, ปูนปั้น, และรัตนชาติ (ควออร์ทซ์) โดยค้นพบประติมากรรมที่สร้างสรรคด้วยศิลามากที่สุด รองลงไปได้แก่สำริด และที่พบน้อยที่สุดคือ ปูนปั้นและควออร์ทซ์

ประติมากรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นประติมากรรมลอยตัว มีเพียงชิ้นเดียวเท่านั้นที่เป็นภาพสลักนูนต่ำ คือ พระวิษณุจากโบราณสถานวัดเทพราช (ร้าง) อำเภอสิชล

๕. โบราณสถานเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช

จากการศึกษาทางโบราณคดีในครั้ง^๕ นี้ ได้ค้นพบโบราณสถานเป็นจำนวนมาก (ราว ๕๐-๖๐ แห่ง) แต่ที่สามารถสันนิษฐานได้ค่อนข้างจะแน่นอนว่าเป็นเทวสถานหนึ่งในศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชขณะนั้นตามขอบเขตของบทความนี้มีจำนวน ๒๖ แห่ง

โบราณสถานเหล่านี้ล้วนตั้งอยู่ในแหล่งโบราณคดีชายฝั่งทะเลของอ่าวไทยทั้งสิ้น โดยค้นพบในอำเภอต่างๆ รวม ๔ อำเภอ อำเภอที่ค้นพบปริมาณมากที่สุด คืออำเภอสิชล

^๑โยนิ คือสัญลักษณ์ที่เป็นรูปเคารพแทนองค์พระอูมา (ปารพตี) พระมเหสีของพระศิวะ โดยปกติมักจะอยู่คู่กับศิวลึงค์ มีลักษณะเป็นฐานสี่เหลี่ยม มักมีร่องน้ำบนศรีศลักไว้ด้วย

^๒ศิวลึงค์ คือ สัญลักษณ์รูปเคารพแทนองค์พระศิวะ เทพที่สำคัญในตรีมูรติของศาสนาพราหมณ์

ค้นพบจำนวน ๑๘ แห่ง รองลงมาได้แก่อำเภอเมือง ค้นพบจำนวน ๕ แห่ง อำเภอท่าศาลา
 ค้นพบจำนวน ๓ แห่ง และอำเภอขนอมค้นพบน้อยที่สุดคือจำนวน ๑ แห่ง โบราณสถาน
 ดังกล่าวคือ

- หมายเลข ๑ โบราณสถาน ณ วัดเจ็ยหลวง ตำบลควนทอง อำเภอขนอม
 หมายเลข ๒ โบราณสถาน ณ วัดจอมทอง ตำบลสิชล อำเภอสิชล
 หมายเลข ๓ โบราณสถาน ณ วัดนาขอม (ร้าง) ตำบลสิชล อำเภอสิชล
 หมายเลข ๔ โบราณสถาน ณ บ้านตีน ตำบลฉลอง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๕ โบราณสถาน ณ บ้านท่าควาย ตำบลฉลอง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๖ โบราณสถาน ณ บ้านท่าควาย ตำบลฉลอง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๗ โบราณสถาน ณ บ้านท่าควายล่าง ตำบลทุ่งปรัง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๘ โบราณสถาน ณ บ้านไสสัย ตำบลฉลอง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๙ โบราณสถาน ณ วัดเบิก ตำบลฉลอง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๑๐ โบราณสถาน ณ บ้านสวนหัวแหวน ตำบลเทพราช อำเภอสิชล
 หมายเลข ๑๑ โบราณสถาน ณ บ้านพังกำ ตำบลฉลอง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๑๒ โบราณสถาน ณ บ้านพังกำ ตำบลฉลอง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๑๓ โบราณสถาน ณ บ้านพังกำ ตำบลฉลอง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๑๔ โบราณสถาน ณ บ้านสระกุด ตำบลฉลอง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๑๕ โบราณสถาน ณ บ้านสระกุด ตำบลฉลอง อำเภอสิชล
 หมายเลข ๑๖ โบราณสถาน ณ บ้านสระกุด ตำบลเสาเกา อำเภอสิชล
 หมายเลข ๑๗ โบราณสถาน ณ บ้านสระกุด ตำบลเสาเกา อำเภอสิชล
 หมายเลข ๑๘ โบราณสถาน ณ เขาคา ตำบลเสาเกา อำเภอสิชล
 หมายเลข ๑๙ โบราณสถาน ณ วัดเทพราช (ร้าง) หรือโบราณสถาน
 ณ บ้านต่อเรือ ตำบลเทพราช อำเภอสิชล
 หมายเลข ๒๐ โบราณสถาน ณ บ้านทุ่งพัน ตำบลกลาย อำเภอท่าศาลา
 หมายเลข ๒๑ โบราณสถาน ณ บ้านทุ่งพัน ตำบลกลาย อำเภอท่าศาลา
 หมายเลข ๒๒ โบราณสถาน ณ วัดโมคคาน ตำบลโมคคาน อำเภอท่าศาลา

หมายเลข ๒๓ เทวสถานหอยพระนารายณ์ ถนนราชดำเนิน ตำบลในเมือง
อำเภอเมือง

หมายเลข ๒๔ เทวสถานหอยพระอิศวร ถนนราชดำเนิน ตำบลในเมือง
อำเภอเมือง

หมายเลข ๒๕ เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ถนนราชดำเนิน ตำบลในเมือง
อำเภอเมือง

หมายเลข ๒๖ เทวสถานฐานพระสยาม บ้านท่าชี ตำบลในเมือง อำเภอเมือง

ในโบราณสถานเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้ค้นพบโบราณวัตถุหรือประติมากรรมเนื่องในศาสนาพราหมณ์ ในขณะที่ได้ค้นพบประติมากรรมในโบราณสถานเหล่านี้แล้ว จำนวน ๔๕ ชิ้น โบราณสถานที่ค้นพบประติมากรรมดังกล่าวมากที่สุด คือ โบราณสถานหมายเลข ๒๕ (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์) รองลงมาได้แก่ โบราณสถานหมายเลข ๒๔ (เทวสถานหอยพระอิศวร), โบราณสถานหมายเลข ๓ (วัดนาขอม-ร้าง), โบราณสถานหมายเลข ๑๑ (บ้านพังงำ) และโบราณสถานหมายเลข ๒๖ (เทวสถานฐานพระสยาม) ลำดับถัดลงมาคือ โบราณสถานหมายเลข ๒ (วัดจอมทอง), โบราณสถานหมายเลข ๑๘ (เขาคา), โบราณสถานหมายเลข ๑๙ (วัดเทพราช-ร้าง), โบราณสถานหมายเลข ๒๐ (บ้านทุ่งพัน), โบราณสถานหมายเลข ๒๒ (วัดโมกสถาน) และที่ค้นพบน้อยที่สุดคือโบราณสถานหมายเลข ๑ (วัดเจดีย์หลวง), โบราณสถานหมายเลข ๔ (บ้านตึน), โบราณสถานหมายเลข ๕ และ ๖ (บ้านท่าควาย), โบราณสถานหมายเลข ๘ (บ้านไสสับ), โบราณสถานหมายเลข ๑๐ (บ้านสวนหัวแหวน), โบราณสถานหมายเลข ๑๔ (บ้านสระกุด), โบราณสถานหมายเลข ๒๑ (บ้านทุ่งพัน) และโบราณสถานหมายเลข ๒๓ (เทวสถานหอยพระนารายณ์)

ประติมากรรมเนื่องในศาสนาพราหมณ์ที่ค้นพบในโบราณสถานเหล่านี้มากที่สุดคือ โยนิ^๑ รองลงมาได้แก่ ศิวลึงค์^๒ พระวิษณุ และพระพิฆเนศวร์ และที่ค้นพบน้อยที่สุดคือ พระศิวนาฏราช, พระอมา พระพรหม และหงส์

โบราณสถานหลายแห่งค้นพบประติมากรรมรูปเคารพของศาสนาพราหมณ์ทั้ง ไศวนิกาย^๑ และไวษณพนิกาย^๒ ที่มีอายุอยู่ในช่วงเวลาเดียวกัน อยู่ในโบราณสถานแห่งเดียว

๑ ไศวนิกาย คือ นิกายที่นับถือพระศิวะเป็นเทพสูงสุด

๒ ไวษณพนิกาย คือ นิกายที่นับถือพระวิษณุเป็นเทพสูงสุด

กัน เช่น โบราณสถานหมายเลข ๑๙ (วัดเทพราช-ร้าง) เป็นต้น อันอาจจะสันนิษฐานได้ว่า
 นิกาชทั้งสองของศาสนาพราหมณ์ได้ผสมกลมกลืนกันเป็นอย่างดีในบริเวณนี้ก็เป็นได้

เป็นที่น่าสังเกตว่าจากการศึกษาครั้งนี้ แม้ว่าโบราณสถานจะยังกำหนดอายุไม่ได้
 เพราะยังไม่ได้ขุดค้นทางโบราณคดี แต่เมื่อพิจารณารูปแบบทางศิลปะของประติมากรรมที่พบ
 ร่วมในโบราณสถานเหล่านี้ ได้พบว่าประติมากรรมดังกล่าวส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในระหว่าง
 พุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔ ยกเว้นโบราณสถานหมายเลข ๒๕ (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์) ซึ่ง
 ค้นพบประติมากรรมที่มีอายุอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๒๓ ด้วยเหตุนี้ อาจจะ
 สันนิษฐานได้ว่าโบราณสถานเหล่านี้ อาจจะมีอายุเก่าแก่เท่ากับโบราณวัตถุที่พบร่วม หรือไม่
 ก็อาจจะมีการเคลื่อนย้ายเอาโบราณวัตถุที่เก่าแก่มาประดิษฐานไว้ตามประเพณีนิยม ส่วน
 โบราณสถานหมายเลข ๒๕ (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์) ซึ่งมีประติมากรรมที่มีอายุอยู่ในระหว่าง
 พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๒๕ ประดิษฐานอยู่นั้น อาจจะสร้างขึ้นในช่วงแรกๆ ของพัฒนาการของ
 ศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชก็ได้ แต่ได้มีการเคลื่อนย้ายประติมากรรมรูปเคารพที่มี
 อายุอ่อนมาประดิษฐานในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมาทราบจนสมัยรัตนโกสินทร์ กระนั้นก็
 ตามได้มีนักโบราณคดีหลายท่านได้รายงานไว้เมื่อหลายปีมาแล้วว่า ได้ค้นพบศิลาจารึกทำด้วย
 ศิลาจำนวน ๔ องค์ โยนิองค์หนึ่ง และอื่นๆ ที่ล้วนมีอายุเก่าแก่ที่โบราณสถานหมายเลข ๒๕
 แห่งนี้ แต่ในขณะที่เดียวกันไม่เป็นการถูกต้องที่จะด่วนสรุปว่าโบราณสถานแห่งนี้มีอายุเก่าแก่
 เท่ากับโบราณวัตถุเหล่านั้น เพราะโบราณสถานแห่งนี้ อาจจะสร้างขึ้นในช่วงหลังก็เป็นได้

กล่าวโดยสรุป โบราณสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์ที่ค้นพบในนครศรีธรรมราช
 ในขณะนี้มีคุณค่าแก่อย่างมาก แต่ในขณะนี้ยังไม่สามารถกำหนดอายุที่แน่นอนได้ หากจะทราบ
 อายุที่แท้จริงของโบราณสถานเหล่านี้ว่ามีความเก่าแก่หรือไม่เพียงใดในจำนวนหรืออัตราส่วน
 เท่าไร ก็ต้องดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีต่อไป

ในบริเวณโบราณสถานทุกแห่งได้ค้นพบอิฐโบราณขนาดใหญ่มากกระจายอยู่โดย
 ทั่วไป นอกจากนี้ยังได้ค้นพบชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมทำด้วยศิลาหลายประเภท เช่นธรณี
 ประตูประตู, กวอบประตูประตู, ฐานเสา, และหินสลักเป็นชั้นๆ แบบชั้นบันได เป็นต้น ชิ้นส่วนของ
 สถาปัตยกรรมที่ค้นพบมากที่สุดคือ ธรณีประตูประตู ค้นพบจำนวน ๒๗ ชิ้น รองลงไปได้แก่

กรอบประตู และฐานเสา เป็นต้น ซึ่งส่วนของสถาปัตยกรรมเหล่านี้ล้วนเป็นรูปแบบของสถาปัตยกรรมรุ่นแรก ๆ ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

๕. สระน้ำโบราณ ณ โบราณสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์

สิ่งสำคัญมากที่สุดที่ค้นพบควบคู่กับโบราณสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์แทบทุกแห่ง คือ สระน้ำโบราณและลำน้ำ ในขณะที่ได้ค้นพบสระน้ำโบราณควบคู่กับโบราณสถานในแหล่งโบราณคดีที่ ๒๖ แห่งที่กล่าวมาถึง ๓๕ สระ โดยโบราณสถานบางแห่งมีสระน้ำโบราณรายรอบถึง ๓ สระ และบางแห่งมีเพียง ๑ สระ สระน้ำโบราณส่วนใหญ่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของโบราณสถาน รองลงไปได้แก่ทิศเหนือ, ทิศใต้, ทิศตะวันตก, ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งพบในปริมาณที่เท่า ๆ กัน ลำดับถัดมาก็คือทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และที่พบน้อยที่สุดคือทิศตะวันตกเฉียงใต้และตะวันตกเฉียงเหนือ

การที่พบสระน้ำโบราณตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของโบราณสถานในอัตราที่มากกว่าทิศอื่น ๆ อย่างเห็นได้ชัดเช่นนี้ อาจสันนิษฐานได้ว่าคงจะมีความเชื่อบางประการเกี่ยวกับทิศที่เป็นมงคลของที่ตั้งสระน้ำโบราณเหล่านี้ด้วยก็เป็นไปได้ อย่างในคัมภีร์ศตปะระพราหมณะ (Satapatha Brahmana) ได้กล่าวถึงกฎเกณฑ์ในการเลือกสถานที่สำหรับทำพิธีบวงสรวงพระจันทร์ว่าต้องเป็นสถานที่สูง ไม่มีอะไรอยู่เหนือกว่าอีกแล้ว ยืนไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ หรือทิศเหนือ หรือทิศใต้ ณ สถานที่ที่จะประกอบพิธีบวงสรวงดังกล่าวควรทำเป็นปะรำพิธีขึ้นโดยมีหลังคายื่นไปตามแนวทิศตะวันออกเฉียงใต้-ทิศตะวันตก เพราะทิศตะวันออกเฉียงใต้เป็นที่สถิตของเทพเจ้า ขณะที่ย่นบวงสรวงให้หันหน้าไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เทพเจ้าจะเสด็จมาทางนี้ ด้วยเหตุนี้ มนุษย์จึงไม่ควรนอนหันศีรษะไปทางทิศตะวันตก เพราะหากหันศีรษะไปทางทิศนั้นจะเป็นการหันเท้าไปทางเทพเจ้า

ในทำนองเดียวกัน เมื่อศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างที่ตั้งของโบราณสถานเหล่านี้กับทางน้ำโบราณที่ไหลผ่านโบราณสถาน ย่อมประจักษ์ได้ชัดยิ่งขึ้นว่านอกเหนือจากการใช้ลำน้ำเหล่านี้เพื่อการบริโภค อุปโภค ทางสัญจร และประโยชน์ในการดำรงชีวิตแล้ว การสร้างโบราณสถานน่าจะมีความเชื่อเรื่องทิศที่เป็นมงคลของลำน้ำที่ไหลผ่านโบราณสถานเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย อันอาจจะพิจารณาได้จากกรณีที่โบราณสถานทุกแห่งต้องมีลำน้ำโบราณไหลผ่านหรือ

ตั้งอยู่ริมลำน้ำ ลำน้ำดังกล่าวหลายสายเปลี่ยนทางเดินหรือต้นเงินไปแล้ว แต่บางสายยังคงไหลอยู่ตามจนปัจจุบันนี้

หลักฐานสำคัญที่ชี้ให้เห็นความสัมพันธ์เรื่องการจัดโบราณสถานกับทิศที่ลำน้ำไหลผ่าน คือ โบราณสถานส่วนใหญ่มีลำน้ำไหลผ่านทางทิศใต้ รองลงมาได้แก่ ทิศเหนือ, ทิศตะวันออก, ทิศตะวันตก และทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ส่วนทิศที่ไม่มีลำน้ำไหลผ่านโบราณสถานเลย คือ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ, ทิศตะวันออกเฉียงใต้ และทิศตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งทิศทั้งสามนี้ได้ค้นพบสระน้ำโบราณในอัตราที่ต่ำมากเช่นเดียวกัน ยกเว้นทิศตะวันออกเฉียงใต้

๖. จารึกและเอกสารโบราณเนื่องในศาสนาพราหมณ์

จากผลการศึกษาในครั้งนี้นำมาปรากฏว่าได้ค้นพบจารึกที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช จำนวน ๖ หลัก จารึกเหล่านี้ส่วนใหญ่ค้นพบในเขตอำเภอเมือง ซึ่งมีจำนวน ๓ หลัก รองลงมาได้แก่ อำเภอรัตนพิบูลย์ และท่าศาลา ซึ่งพบจำนวนเท่าๆ กันคือ อำเภอละ ๑ หลัก นอกจากนี้ยังได้ค้นพบที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีอีก ๑ หลัก

จารึกเหล่านี้ส่วนใหญ่จารหรือสลักด้วยศิลา ซึ่งมีจำนวนมากถึง ๕ หลัก ส่วนที่เหลืออีก ๑ หลัก จารบนสำริด

ในบรรดาจารึกที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชทั้ง ๖ หลักนี้จารด้วยอักษรหลายแบบต่างกันไป กล่าวคือ อันดับแรกจารด้วยอักษรกฤต-ปัลลวะ จำนวน ๒ หลัก และจารด้วยอักษรอินเดียกลางจำนวนเท่ากันคือ ๒ หลัก อันดับรองลงมาสลักด้วยอักษรหิฟ-ปัลลวะ และอักษรไทยในจำนวนที่เท่ากันคืออย่างละ ๑ หลัก

ส่วนภาษาที่ใช้ในจารึกดังกล่าว อันดับแรกได้แก่ภาษาสันสกฤตซึ่งมีจำนวนมากถึง ๔ หลัก รองลงมาได้แก่ภาษาหิฟ จำนวนหนึ่งหลัก และภาษาไทย, เขมรและบาลีผสมอยู่ในหลักเดียวกันอีกหนึ่งหลัก

ในส่วนที่เกี่ยวกับอายุของจารึกเหล่านี้ ศิลาจารึกหุบเขาช่องกอยันันว่ามีอายุสูงสุดคือ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ อันนับได้ว่าเป็นจารึกรุ่นแรกของประเทศไทยในขณะนี้ รองลงมาคือ ศิลาจารึกหลักที่ ๒๗ (วัดมเหยงคณ์) ซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔, ศิลาจารึก

หลักที่ ๒๓ (วัดเสมาเมือง) ซึ่งสลักใน พ.ศ. ๑๓๑๘, ศิลาจารึกหลักที่ ๒๕ (วัดพระมหาธาตุ วรมหาวิหาร) ซึ่งสลักในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๗, ศิลาจารึกหลักที่ ๒๔ (วัดหัวเวียงไชยา) ซึ่งสลักใน พ.ศ. ๑๗๗๓, และจารึกหลักที่ น.ศ. ๑๑ ซึ่งสลักใน พ.ศ. ๒๒๐๓

การพบจารึกที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ทุกช่วงสมัยเช่นนี้ เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นความต่อเนื่องของศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชได้เป็นอย่างดี เพราะนอกจากหลักฐานที่ปรากฏในจารึกดังกล่าวแล้ว ตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา ได้มีเอกสารโบราณประเภทหนังสือบุด (สมุดข่อย) ได้จารเรื่องราวเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์และพราหมณ์ในนครศรีธรรมราชไว้ในลักษณะต่างๆ เป็นจำนวนมาก และยังคงสืบทอดต่อเนื่องกันต่อมาตราจนปัจจุบันนี้

เกี่ยวกับคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏในจารึกที่กล่าวมานี้ ปรากฏว่ามีศิลาจารึกถึง ๒ หลัก ที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายโดยไม่มีลัทธิใดเจือปน คือ ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย และศิลาจารึกหลักที่ ๒๕ นอกจากนี้ล้วนแต่เป็นจารึกที่มีความปะปนผสมผสานของคติความเชื่อระหว่างศาสนาพราหมณ์ทั้งสองนิกาย หรือไม่ก็พุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ทั้งสิ้น กล่าวคือ ศิลาจารึกหลักที่ ๒๗ ผสมผสานระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย, ศิลาจารึกหลักที่ ๒๓ ผสมผสานระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ทั้งสองนิกาย ซึ่งนับเป็นจารึกเพียงหลักเดียวที่มีลักษณะเช่นนี้, ศิลาจารึกหลักที่ ๒๔ ผสมผสานระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย, และจารึกหลักที่ น.ศ. ๑๑ ผสมผสานระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ที่ไม่สามารถสันนิษฐานได้ว่าเป็นนิกายใด

ในบรรดาจารึกเหล่านี้เป็นจารึกที่กล่าวเกี่ยวกับคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายจำนวน ๔ หลัก รองลงมาคือ ไชยณพนิกายจำนวน ๒ หลัก และไม่ได้ระบุ นิกายจำนวน ๑ หลัก

๑. ความเชื่อที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์

จากการศึกษาปรากฏว่าประชาชนในนครศรีธรรมราชเชื่อในเรื่องเทพเจ้า อันเป็นความเชื่อพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของศาสนาพราหมณ์สูงมาก ดังจะเห็นได้จากการประกอบพิธีกรรมทุกอย่างจะต้องเกี่ยวข้องกับเรื่องของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ เทพที่ได้รับการอัน

วอนหรือเคารพสูงสุดได้แก่ พระศิวะ (อิศวร), รองลงมาคือพระวิษณุ (นารายณ์) และ พระพินเนศวร์ ตามลำดับ

ส่วนประติมากรรมรูปเคารพที่ประชาชนส่วนใหญ่เคยพบเห็นมากที่สุด คือ เทพในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย และรองลงมาคือเทพในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย การที่เทพในลัทธิไศวนิกายได้รับการเคารพสูงสุดเช่นนี้อาจจะเป็นเพราะว่านครศรีธรรมราชได้รับอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์จากอินเดียภาคใต้ ซึ่งลัทธิไศวนิกายได้เจริญรุ่งเรืองอย่างมากในบริเวณดังกล่าว มากกว่าได้รับอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์จากบริเวณอื่นๆ ของอินเดียก็เป็นได้ ซึ่งอันนี้สอดคล้องกับหลักฐานทางด้านเอกสารโดยเฉพาะ “ตำนานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราช” และศิลาจารึกภาษาทมิฬ และสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยต่อการติดต่อของดินแดนทั้งสองมากกว่าบริเวณอื่นๆ ด้วย

ในด้านความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณนั้น ชาวนครศรีธรรมราชมีลักษณะความเชื่อสอดคล้องกับความเชื่อเรื่องอาตมันของศาสนาพราหมณ์ ในการอ้อนวอนหรือเช่นสรวงเห็นได้ชัดว่าวิญญาณมีทั้งที่มีตัวตน เช่น เทพเจ้าต่างๆ เป็นต้น และวิญญาณที่เป็นพลังอำนาจที่ไม่มีตัวตน ในพิธีกรรมจำนวนมากประชาชนประกอบพิธีกรรม เพราะมีความเชื่อต่ออำนาจภายนอกที่เหนือธรรมชาติ มากกว่าประกอบพิธีกรรมเพราะเป็นประเพณีนิยม

ความเชื่อในเรื่องกรรมมีความสัมพันธ์กับเรื่องวิญญาณ, นรก, สวรรค์, การเกิดใหม่, ชาทิน, ชาทินา, พรหมลิขิต, และความเชื่อที่ว่าเมื่อบุคคลทำกรรมใดไว้แล้วย่อมส่งผลให้ไปเกิดในชาติต่างๆ สิ่งที่เกิดใหม่ก็คือวิญญาณ ซึ่งในศาสนาพราหมณ์เรียกว่าอาตมัน

ในด้านไสยศาสตร์นั้นประชาชนโดยทั่วไปมีความเชื่อในด้านไสยศาสตร์และเวทมนตร์คาถาในระดับที่สูงมาก มีความเชื่อหรือนับถือพระพุทธรูปเพราะคิดว่าพระพุทธรูปที่ผ่านพิธีปลุกเสกแล้วมีอำนาจที่จะให้ความคุ้มครองได้ มากกว่าที่จะนับถือเพื่อเป็นเครื่องเตือนสติให้ระลึกถึงหลักธรรมอันเป็นอุดมคติของพุทธศาสนา ส่วนเครื่องรางของขลังอย่างอื่นประชาชนมีแนวโน้มที่จะเชื่อว่ามีคุณทางเมตตามหานิยมมากกว่าอย่างอื่น

ด้านความเชื่อเกี่ยวกับโชคลางทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับสถานที่ เวลา และทิศทางล้วนเป็นความเชื่อต่ออำนาจภายนอก ถ้าไม่ได้ประกอบพิธีเชื่อว่าอำนาจเหล่านั้นจะทำให้เป็นไปต่างๆ นานา ส่วนที่เกรงว่าจะถูกผู้อื่นตีเตียนนับว่ามีน้อย

๘. พิธีกรรมที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์

ผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่าประชาชนในนครศรีธรรมราชได้ประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิตเพื่อความเจริญรุ่งเรือง และต้องการความคุ้มครองจากอำนาจภายนอก มากกว่าที่จะประกอบพิธีกรรมตามประเพณีนิยม

ความเชื่อต่ออำนาจภายนอกที่นับว่าสำคัญมากคือเรื่องวิญญาณหรืออาตมัน ตรงตามหลักของศาสนาพราหมณ์

พิธีกรรมที่ประกอบขึ้นนั้นอยู่กับลักษณะอาชีพและสภาพภูมิศาสตร์เป็นสำคัญ เช่น พิธีทำขวัญเรือ ยังประกอบกันอยู่โดยทั่วไปในบริเวณชายฝั่งทะเล เป็นต้น ส่วนการทำพิธีอ้อนวอนพระภูมิเจ้าที่กระทำกันโดยทั่วไปและกระทำกันในอัตราสูงสุด คือร้อยละ ๑๐๐ ของประชากร เช่นเดียวกับพิธียกเสาเอก พิธีกรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่กระทำเพื่อความเจริญงอกงาม

ในพิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิต บางพิธีกรรมได้แฝงความต้องการทางเศรษฐกิจไว้ด้วย เช่น ในพิธีแต่งงานนั้นประชากรส่วนใหญ่ได้ดูฤกษ์ก่อนการประกอบพิธี โดยเชื่อว่าหากฤกษ์ไม่ดีจะเกิดเหตุร้ายและทำมาหากินไม่เจริญก้าวหน้า ส่วนพิธีสะเดาะเคราะห์กระทำกันเป็นส่วนใหญ่ โดยคิดว่าหากไม่ทำจะเกิดวิฤต ประสบภัยพิบัติแก่ชีวิตและทรัพย์สิน เป็นต้น

พิธีกรรมบางอย่างถึงแม้ว่าจะมีความสัมพันธ์กับสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และการปกครองมาก แต่ก็มีความต้องการทางเศรษฐกิจแทรกอยู่ด้วย เช่น พิธีแรกนาขวัญที่ส่วนใหญ่กระทำเพื่อให้ทำนาได้ผล เป็นต้น

พิธีกรรมในนครศรีธรรมราชส่วนใหญ่รับความเชื่อและเทพนิยายจากศาสนาพราหมณ์ และบางพิธีก็รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์โดยตรง โดยนัยนี้แสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์สามารถสนองความต้องการหรือแก้ปัญหาของบุคคลได้ทั้งด้านจิตใจและสังคม ตลอดจนเป็นตัวควบคุมและพัฒนาสังคมในระดับหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ทำให้ศาสนาพราหมณ์ที่ออกมาในรูปของพิธีกรรมและปรัชญาชีวิตยังคงมีอยู่ในนครศรีธรรมราช สืบต่อกันมาตราบจนปัจจุบันนี้

๘. ตระกูลพรหมณ์ในนครศรีธรรมราช

หลักฐานแสดงให้เห็นว่าอย่างน้อยก็นับตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมาที่ จารึกในนครศรีธรรมราช ได้กล่าวถึงการมีเชื้อสายพรหมณ์ในนครศรีธรรมราชไว้อย่างชัดเจน และในระยะต่อมาทั้งจารึกและหนังสือบุด (สมุดข่อย) ก็ได้กล่าวถึงพรหมณ์ในนครศรีธรรมราชไว้แทบทุกช่วงสมัย อันเป็นหลักให้สังเกตได้ว่าเชื้อสายพรหมณ์ในนครศรีธรรมราชย่อมได้รับเกียรติอย่างสูงในทุกช่วงสมัย จารึกบางหลักได้สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพรหมณ์ในนครศรีธรรมราชทำหน้าที่เป็นผู้นำทางปัญญา เช่น จารึกหลักที่ น.ศ. ๑๑ เป็นต้น

เอกสารโบราณจำนวนไม่น้อยได้บันทึกถึงความเจริญและความเป็นเอกลักษณ์ของพรหมณ์ในนครศรีธรรมราชไว้เป็นอย่างดี

จากการศึกษาเอกสารโบราณหลายชิ้นทำให้สันนิษฐานได้ว่า พรหมณ์ในนครศรีธรรมราชส่วนใหญ่น่าจะมีเชื้อสายมาจากอินเดียภาคใต้ อันเป็นดินแดนที่ศาสนาพรหมณ์ลัทธิไศวนิกายเจริญรุ่งเรืองมาก และลักษณะเช่นนี้ก็เกิดขึ้นในนครศรีธรรมราชเช่นเดียวกัน

เนื่องจากความเจริญรุ่งเรืองของพรหมณ์ในนครศรีธรรมราช ทำให้ศาสนาพรหมณ์ในนครศรีธรรมราชมีอิทธิพลต่อพรหมณ์ในภาคใต้และในราชสำนัก ในราชธานีมาทุกยุคสมัย นับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา โดยเฉพาะในการเปลี่ยนราชธานีทุกคราวจะมีการนำตำราพิธีต่างๆ ไปจากนครศรีธรรมราช

นครศรีธรรมราชได้รับการกล่าวถึงอยู่เสมอว่าเป็นเมืองเดียวที่มีพรหมณ์ ผู้รักษาศาสนพิธีของตนไว้อย่างเป็นเอกลักษณ์ที่ชัดเจน ทั้งๆ ที่พรหมณ์เหล่านี้มิใช่พรหมณ์ในราชสำนัก กรุงเทพฯ ฯ ในขณะที่พรหมณ์ในเมืองอื่นๆ แทบไม่มีเลย ยกเว้นพรหมณ์ในราชสำนัก กรุงเทพฯ ฯ

ขณะนี้ตระกูลพรหมณ์ในนครศรีธรรมราชยังมีอยู่เป็นจำนวนมาก พรหมณ์เหล่านี้ล้วนมีจารีตเป็นของตนเองโดยเฉพาะ มีวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัด สามารถประกอบพิธีกรรมทั้งพิธีหลวงและพิธีราษฎร์เช่นเดียวกับพรหมณ์ในราชสำนัก กรุงเทพฯ ฯ ได้รับ

การยอมรับและยกย่องจากสังคมสูงมาก ทำให้พราหมณ์ในนครศรีธรรมราชกลายเป็นสถาบันที่สำคัญคู่เมืองนครศรีธรรมราชสถาบันหนึ่งของสังคมนครศรีธรรมราชไปในที่สุด

๑๐. บทสรุป

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าร่องรอยชุมชนโบราณของพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช ได้ปรากฏชัดแจ้งมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นอย่างน้อย โดยในขณะนี้ได้มีการค้นพบทั้งหลักฐานทางโบราณคดี คือ ประติมากรรมพระวิษณุศิวลา และหลักฐานทางเอกสารคือศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย เป็นเครื่องยืนยัน

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๔ ศาสนาพราหมณ์ทั้งลัทธิไศวนิกายและไวษณพ-นิกาย ซึ่งปรากฏขึ้นในนครศรีธรรมราชในเวลาไล่เลี่ยกันคือในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ได้เจริญสูงสุดในนครศรีธรรมราช เพราะค้นพบหลักฐานทางด้านโบราณคดีคือ โบราณวัตถุสถานและหลักฐานทางด้านเอกสารที่มีอายุอยู่ในช่วงนี้เป็นจำนวนมากในนครศรีธรรมราช

อาจจะกล่าวได้ว่าในช่วงนี้เช่นเดียวกันที่ได้มีการผสมผสานกันเป็นอย่างดีระหว่างศาสนาพราหมณ์ทั้งสองนิกายและพุทธศาสนา ซึ่งต่างก็เจริญสูงสุดในนครศรีธรรมราชในระยะเดียวกัน

นับตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นมาจนกระทั่งบัดนี้ศาสนาทั้งสองก็ได้เจริญควบคู่กันมาอย่างผสมผสานกลมกลืนในนครศรีธรรมราชโดยมิขาดสาย ถึงแม้ว่าในระยะหลังนี้ศาสนาพราหมณ์ถูกจำกัดพิธีกรรมหลายอย่างไป เพราะเหตุผลทางการเมืองและความเหมาะสมบางประการ ทำให้ดูเหมือนว่าศาสนาพราหมณ์จะซบเซาไปมาก เพราะผู้สืบศาสนาจำต้องร่อยหรอลงไปทุกทีๆ แต่ศาสนานี้ก็ได้มอบร่องรอยและมรดกทางวัฒนธรรมที่ได้สะสมไว้ในนครศรีธรรมราชมากมายดังได้กล่าวมา ด้วยพัฒนาการอันยาวนานแห่งศาสนาพราหมณ์ในนครศรีธรรมราช มรดกทางวัฒนธรรมแห่งศาสนานี้คงจะเป็นทรัพย์สินทางวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์สำหรับชาวนครศรีธรรมราชสืบไป

REFERENCES

- A Board of Scholars. *The Siva-Purana*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1970.
- Banerjea, J.N. *The Development of Hindu Iconography*. Calcutta, 1946.
- Basham, A.L. *The Wonder That Was India*. London: Sidgewick and Jackson, 1956.
- Bhattacharyya, Haridass, ed. *The Cultural Heritage of India*. Calcutta: The Ramakrishna Mission Institute of Culture, 1966.
- Brown, Percy. *Indian Architecture (Buddhist and Hindu Period)*. Bombay: D.B. Taraporevala Sons and Co. Private Ltd., 1965.
- Diskul, Subhadradis., H.S.H. Prince. "A Short History of the Srivijaya Kingdom and Its Art in Southern Thailand," SPAFA (SEAMEO Project in Archaeology and Fine Arts) Final Report Workshop on Research on Srivijaya, Jakarta, March 12-16, 1979, Jakarta; SEAMEO, 1979.
- Diskul, Subhadradis., H.S.H. Prince. *Brahmanism in the Khmer Empire*. Bangkok: Phikhanate Printing, 1973.
- Gopinatha Rao, T.A. *Elements of Hindu Iconography*. Madras: The Law Printing House, 1916.
- Indrawooth, Phasook. *Indian Archaeology*. Bangkok: Silpakorn University, 1979.
- Indrawooth, Phasook. *Hindu Icons*. Bangkok: Silpakorn University, 1981.
- Krairiksh, Piriya. "Sculpture in Peninsular Thailand," SPAFA Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya. (T-W 3), Bangkok and South Thailand, March 29-April 11, 1983. Bangkok: SEAMEO, 1983.
- Noonsuk, Preecha. "Si Chon: An Ancient Brahmanical Settlement on the Malay Peninsular," SPAFA Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T-W 3), Bangkok and South Thailand, March 29-April 11, 1983. Bangkok: SEAMEO, 1983, Annex 1 to Appendix 4 h.
- O' Connor, Stanley J. *Hindu Gods of Peninsular Siam*. Ascona: Artibus Asiae, 1972.
- O' Connor, Stanley J. "Some early Siva Lingas in Nakhon Si Thammarat, Peninsular Thailand," JSS. Vol. 71, pt. 1 and 2 (January-July, 1983), pp. 1-5.
- Quaritch Wales, H.G. *The Malay Peninsular in Hindu Times*. London: Bernard Quaritch, Ltd., 1976.

Saraya, Dhida. "The Development of the Thai Peninsular States with Special Reference to "Tambralinga" (6 th-13th centuries)," SPAFA Final Report Consultative Workshop on Archaeological and Environmental Studies on Srivijaya (T-W 3), Bangkok and South Thailand, March 29-April 11, 1983. Bangkok : SEAMEO, 1983, Appendix 4 g.

Vallibhotama, Srisakra. "Ancient Communities in the South", in Final Seminar Report on the History of Nakhon Si Thammarat. Nakhon Si Thammarat : Nakhon Si Thammarat Teachers College, 1978.

Na Nagara, Prasert. "Inscriptions Found in Nakhon Si Thammarat", in Final Seminar Report on the History of Nakhon Si Thammarat. Nakhon Si Thammarat : Nakhon Si Thammarat Teachers College, 1978.

Wright, Michael. "Some Hindu Gods in Bangkok", Kalakshetra. Vol. 7, No. 1, pp. 3-16.

